

"OC TW GØR AFF THENNA HUAT TU GITHER"

En litterär-retorisk läsning av Erikskrönikans Joar Blå-episod.¹

Gisela Nordstrandh.

Litteraturvetenskapliga inst. Stockholms universitet.

Tidigare forskning kring Erikskrönikan (EK) har till övervägande del koncentrerats kring frågan om krönikan är en tillförlitlig historisk källa.²Till hjälp har den tagit utomtextuell information som diplom, annaler och andra länders historieskrivning. Det är mycket dåligt med utomtextuellt jämförelsematerial vis à vis de äldre delarna av EK, någon som kan sägas ha komplicerat tidigare forskning.³

I följande arbete skall jag göra en litterär-retorisk analys av en av EKs äldsta episoder, nämligen "Joar Blå-episoden" (JB-e). Episoden - i vilken Valdemar Birgersson väljs till Sveriges kung av en näst intill enväldig Joar Blå - är mycket dramatisk och spänningen byggs upp kring dialogen mellan Birger jarl och Joar Blå. Äldre forskning ansåg sig funnit belägg för Joars existens i två 1200-tals diplom,⁴ medan yngre forskning varit mer försiktig. Så skriver ex.vis Ingvar Andersson att JB-e i EK har sägenkaraktär, och att episodens historiska värde är synnerligen problematiskt.⁵ Jag skall i denna uppsats, på

¹Samtliga citat ur Erikskrönikan är hämtade ur: Rolf Pipping: ERIKSKRÖNIKAN enl. Cod. Holm. D 2. (SFSS) Stockholm 1963.

²Se ex.vis. Pipping,Rolf: KOMMENTAR TILL ERIKSKRÖNIKAN, Helsingfors 1926 Andersson,Ingvar: KÄLLSTUDIER TILL SVERIGES HISTORIA 1230-1436, Lund 1928 Rosén, Jerker: STRIDEN MELLAN BIRGER MAGNUSSON OCH HANS BRÖDER. Studier i Nordisk politisk historia 1302-1319. Lund 1939.

³För tiden fram till 1275: Incerti scriptoris chronicon, Annales Sigtunenses och den norska "Håkonarsagan".

⁴I svenskt diplomatarium finns två brev som är av intresse, nämligen nr:216,från år 1225 och nr:863 från år 1251. Båda är undertecknade av en Joarus. I det första JOARUS FILIUS JOHANNIS, och i det andra DOMINUS JOARUS. Det har hävdats att det är samme Joarus och den i EK omtalade Joar Blå. Båda diplomerna har anknytning till kungahuset. Nu varierar ortografin av namnet Joar i de handskrifterna som finns bevarade av EK.mellan joar joan ywar jowr jowar och iffuar.

Krönikan är författad mellan åren 1320-40. Krönikören som kallar Joar Blå för "riddare" skriver m.a.o. ur ett 1300-talsperspektiv och använder sin samtids terminologi för tidigare skeden. Det finns därför all anledning att titta på förekomsten av namnet Joar, med några av ovanstående ortografiska varianter, under första delen av 1300-talet. Medeltida personnamn i Uppsala lämnar följande uppgifter, hämtade från markgäldslängder och diplom från perioden 1300-1340: Joar/Ioar 30-35, Iwar 16, Joan 1000 och Iwan 15.

Att belägga den historiska existensen av krönikans Joar Blå, med hjälp av två diplom från 1200-talet, förfaller en smula vanskligt och man bör ställa sig avvaktande till bevismakten hos dessa båda brev.

⁵Andersson, Ingvar: ERIKSKRÖNIKANS FÖRFATTARE. Stockholm 1958. sid. 90f.

framför allt inomtextuella grunder, försöka visa om episoden, som den står att läsa i EK är en "sägen", d.v.s. fiktion, eller en tillförlitlig historisk källa, d.v.s. fakta.

Texten lyder som följer:

- 157 erik konung doo hemma mädhan
 raskelika foro budin thädhan
 Ok tith som tha herren var
- 160 then dwalde ekki som budin bar
 taghar then kom som budin förde
 thz lastade huar then man thz hörde
 Ok badho alle wel for hans siel
 for thy han liffde mz rät oc skäl
- 165 Huar skulom vi nw konung faa
 ther rikena kunne swa wel forsta
 Tha var hemma en riddare god
 ok saa til huru riket stodh
 Han heyt herra joar blaa
- 170 han var swa välluger i rikit tha
 huat han giorde ok huat han loot
 thz war almoganom enkte amot
 han walde tha birgers son valdemar
 til konung som honom til retta baar
- 175 Then tiid birge jerl kom hem
 tha wart han vreder summwm them
 Ther hans son haffde til konung takit
 ok sagde hwi er ekki heller jakit
 Fore thy at han ville rikeno rada
- 180 som han ok giorde fore them badha
 Ok sporde hwo thz göra thorde
 herra joar sagde thz war iak thz giorde
 wy seem attu äst en äldre man
 ok tik er förre waan at dö än han
- 185 Thy vildum wy honom rikit giffua
 vi hopum at han skal lenger liffua
 thy skalttu ekki warda vredh
 wiltu ey haffuat tessa leedh
 Tha withom vy huar en annan sither
- 190 oc tw gör aff thenna huat tu gither
 Tha huxade birger jerl ena stund
 ok swarade sidhan tessa lund
 Hwar vilin i tha at konung skal vära
 jak veyt i maghen ey konung ombära

- 195 Tha swarade herra Joar bla
 Thenna kiortil jak hauer här aa
 ther wil iak en konung vtfaa
 Ok lather thu tik ey nöghia
 tha fiöl jerlin jnnan en fögha
- 200 haffwen then samma j hawin takit
 wy gitum inthe at honom vrakit

EK är, som titeln säger en krönika, ett medeltida historieverk. Den är en episodisk och kronologisk framställning av Sveriges historia - med regenterna i centrum - från c:a 1220 till år 1319.

Krönikan kan läsas på två plan. Först bör och skall den läsas som en helhet, för att ge en uppfattning om dess övergripande innehåll och funktion. Det är i helheten den övergripande kronologin finns. Det är också i helheten man finner det politiska temat. Delarna kan sedan läsas som enskilda episoder, med tungdpunkt på det anekdotiska, men dessa blir svårförståliga om inte hänsyn tas till kontexten.

Krönikan inleds med en prolog, i vilken författaren prisar Guds skapelse, talar om Sveriges skönhet och apostroferar det svenska ridderskapet. I prologen finns de läsanvisningar, som är nödvändiga för en tolkning av texten i ett litterärt-retoriskt perspektiv.⁶

JB-e:s placering i krönikan har givit Joar hans suveräna ställning. Det är också med hjälp av denna som krönikören till stora delar bygger upp Joars ethos. Den episod som föregår JB-e berättar hur Birger jarl och den svenska hären befinner sig på korståg i Tavastland, och medan detta krigståg pågår, dör hemmavid kung Erik Eriksson, utan att lämna några arvingar. Sverige står utan kung och Joar väljer resolut Valdemar Birgersson till ny kung. JB-e sannolikhet förutsätts av korstågsepisoden. Genom att författaren effektivt fått Birger jarl ur vägen kan han låta Joar agera ostörd, och som kungamakare har Joar Blå blivit väl etablerad genom seklerna.⁷

⁶v. 21-28.

⁷Ericus Olai vet att berätta att Joar Blå bodde på Gröneborg, inte långt från Enköping. Detta tillägg har Ericus gjort i sin skildring av kungavalet 1250 (slutet av 1400-talet).

I handskriften O, cod. Ups. E 2, från slutet av 1500-talet finns en marginalanteckning vid denna episod, där det står: "Herr Joar Blå på Gröneborg wid Eneköping."

Olof von Dalin skriver i sin svenska historia från 1756 följande om Erikskrönikans Joar: "Rikens ypperste, blandh hvilke Ivar Jonson Blå af Gröneborg i Birger Jarls frånvaro hade främsta rummet, och ansågs nu som riksföreståndare". Dalin följer i stort EK:s framställning av valet.

Om kungavalet år 1250 står i *Incerti scriptoris chronicon* år 1250: "Obiit rex Ericus iii iiii Nonas Februarii. Valdemarus filius Byrgeri jær electus in regem iiii Idus Februarii", och utan datum finns samma notis i *Annales Sigtunenses*: "et electus in regem Waldemarus".⁸

En berättande och mer utförlig källa är en norska *Håkonarsagan*, där står: "UM uarit komu menn austan ör suia-Riki ok sögðu thau ⁹tiðindi at Eirikr suia-konungr var andaðr. Var tha grein mikil með folki vm konungs-tekiuna. Var that flestra manna ahugi at son birgis Jarls væri næst konungdominum systurson eiriks konungs thuiat systir hans atti arf allan eptir hann. Philippus sons knutz konuns langa thot(t)iz enn vera til kominn konungdomsins. thuiat faðir hans hafði uerit konungr með Eiriki konungi. knutr son Magnus broka thottiz enn vera nærkominn konungdominum. hann var dotturson knutz konungs Eiriks-sonar er leingi var konungr i suia-Riki. Enn er birgir jarl kom til tha fyl(g)do thui flestir at hann væri bez til kominn konungdomsins. Var síðan til konuns tekinn Vallðimar son birgis jarls. Thetta mislikaði mfök höfðingium theim sem ecki thottuz verr til komnir Rikishins."¹⁰

Av de svenska utomtextuella källor får man alltså veta att 1) Erik Eriksson dör, och 2) Valdemar (Birgersson) väljs till konung. Året är 1250 och månaden februari.

I den omfångrikare norska texten lämnas ingen tidsangivelse, men i den omtalas de stridigheter och komplikationer som uppstod vid det svenska kungavalet år 1250, vilka året därefter ledde till folkungarnas uppror och slaget vid Herwadzbro. Här må även observeras att det är Valdemars mor, kung Erik Erikssons syster, som gör Valdemar valbar.

De påvisbara historiska fakta kring vilka JB-e är strukturerad är att 8 dagar efter Erik Erikssons död, väljs Valdemar Birgersson vid ett stormigt möte ("Var tha grein mikil með folki vm konungs-tekfuna") till Sveriges kung.

Det finns i EK några verser som "strikt" håller sig till påvisbara fakta:

Carl Kjellberg har i HT nr.8. skrivit en artikel "Erik den heliges ättlingar", och han anser att Joar Blå var bror sonson till Erik den helige och i kraft av denna nära släktskap kunde han välja Valdemar. Med viss reservation ansluter sig R. Pipping i sin artikeln om Joar Blå i SBL 1925 till Kjellbergs åsikt.

⁸Kraft, Salomon: ERIKSKRÖNIKANS KÄLLOR. ur Historisk Tidskrift 1932, sid. 4 / not 8.

⁹"th" skall citatet igenom läsas som thorn.

¹⁰HAKON SAGA HAKONARSONAR, etter Stb. 8 fol., AM 325 VIII,4o og AM 304,4o. Utgitt for Kjeldeskriftfondet ved Marina Mundt. Oslo 1977, sid.152.

- 202 birger jerl atte syner fyrra
 een then rikena skulde styra
 Then älzte han heet valdemar
 205 ther konungs nampn ok krono baar

Så berättas hur de omyndiga barnen tas om hand av sin far:

- 210 Tha kom birge jerl til walda
 sidhan vildo yfreno mz honom halda.

Detta står att läsa i den episod som följer omedelbart efter JB-e. Innehållsligt stämmer verserna 210-11 väl överens med den norska textens "Enn er birgir jarl kom til tha fyl(g)do thui flestir at hann væri bez til kominn konungsdomsins".

När Birger jarl dött, tar Valdemar som regent över riket. Texten är refererande, men man kan inte missta sig på den maktposition Birger haft:

- 538 konung valdemar took tha wid rikit
 swa som faderen haffdit likat

Det finns således i EK två varianter på hur Bjälboätten uppsattes på Sveriges tron, en sansad i vilken Birger jarl är huvudaktör och en dramatisk i vilken Joar Blå är huvudaktör.

Intrycket av fiktion i JB-e styrks av krönikörens tids- och ortangivelser, bruket av pronomen och dramatisering med hjälp av dialog.

Exakta och bindande tids- och ortangivelser saknas helt i JB-e. Författaren placerar enl. kända fakta valet av Valdemar efter Erik Erikssons död.¹¹ Denna placering krävs för att ge någon sannolikhet åt Joars agerande. Det sannolika i Joars resoluta handlande har krönikören grundlagt i föregående episod, i vilken han låter Birger jarl och den svenska hären vara på korståg i Tavastland. Med hjälp av två innehållslösa adverb - mädhan och thädhan - (vv. 157-58) fogar han samman de båda episoderna. De båda adverbena ställer JB-e i absolut relation till den föregående korstågsepisoden. Dessa båda adverb är i

¹¹Jfr. den placeringen av den episod i vilken Magnus Eriksson väljs till kung år 1319.

krönikan ett etablerat rimpar och lämnar inga faktiska upplysningar. Funktionen är av litterär art.¹²

Andra tidsangivelser (direkta och indirekta) i JB-e är: v. 161; taghar (då, när) v. 175; Then tiid (när, vid den tid) vv. 167, 170, 173, 191, 195 och 199 Tha (då). Generellt må sägas att tidsangivelser i medeltida krönikor är inexakta, men sällan så innehållslösa som de är i denna episod.¹³

De orter/platser som omtalas i JB-e är: v. 158 thädhan (därifrån) v. 159 tith (dit) vv. 157 och 167 hemma (hemma) v.175 hem (hem). Normalt uppger författaren plats och ortnamn i krönikan.

Intrycket av fiktion i JB-e styrks av att författaren inte har några ambitioner, eller kanske inte kan, uppge vare sig tid eller plats i denna episod.

Krönikörens bruk av pronomen i replikskiftet mellan Birger jarl och Joar Blå i episoden är värdt att uppmärksammas.

Med hjälp av enklitiska pronomen framhäver författaren medvetet det talspråkliga i episoden: v.178; jakit, v.183; attu, v.187; skalttu och v.188; wiltu. Förekomsten av enklitiska pronomen är få i EK. I de episoder som berättar om Nyköpings gästabad och dess tragiska utgång, (vv.3742-3982) med 45 verser som replikskifte, återfinns endast ett enklitiskt pronomen, "kanttu" v.3827.¹⁴

Innan Joar aktivt agerar i episoden har författaren omsorgsfullt byggt upp hans ethos, dels genom korstågsepisoden och dels genom JB-e:s första berättande 24 verser. Den berättande passagen i episoden är den stegring som når sitt klimax i replikskiftet mellan Joar Blå och Birger jarl. Krönikören låter en sorts förvirring råda i riket, efter Erik Erikssons död, som han formulerar i en kollektiv replik: "Huar skulom vi nw konung faa / ther rikena kunne swa wel forsta". (vv.165-66) Författaren svarar på detta genom att beskriva en handlingskraftig Joar Blå, (pron. "han" 5 ggr. vv.168-174) och skapar på detta sätt en effektfull antites.

Något överraskande blir därför Birger jarls vrede "summw them" (v.176) som valt hans son till konung. Men Joar framställs fr.o.m. v.182. som representant för oppositionen mot Birger jarl, som

¹²Nordstrandh, Gisela: EN KRITISK LÄSNING AV ERIKSKRÖNIKANS FÖRSTA KORSTÅGSEPISSOD ur Historisk Tidskrift för Finland 1 1990 årg. 75. Helsingfors 1990, sid. 15f.

¹³Övriga tidsangivelser som samordnar episoder i EK är: Om sommaren (13) jul (8) mickelmäss (5) året därefter (5) pingst (3) påsk (3) vårfrudagen (3) olavsmäss, fastan, allhelgonadagen och elva-tusen jungfrurs dag (1).

¹⁴Rydstedt, R. 1988, *attu* vv.183, 2688, 4391, *jakit* v.178, *kanttu* vv.3462, 3827, *skalttu* vv.187,367 och *wiltu* vv.188, 1910,2685.

den som har kurage att högljudt opponera mot jarlen, och det är Joar som tar på sig ansvaret för valet av Valdemar, mot Birgers uttryckliga önskan. "herra joar sagde thz war iak thz giorde" (v.182). Därefter talar Joar Blå som representant för den grupp han företräder. v.183: wy seem, v.185: vildum wy, v.186: vi hopum, v.189: withom vy. Joar visar sig vara en mycket självständig representant för den grupp han företräder. När inte jarlen accepterar det val Joar/gruppen gjort; låter författaren Joar Blå framträda som oberoende kungamakare:

196 Thenna kiortil jak hauer här aa
ther wil ik en konung vtfaa

Joars tal (vv.182-90, och 196-98) kan beskrivas med den retoriska termen "genus deliberativum". Birger jarl ges två alternativ; antingen acceptera valet av sonen, eller se en annan pretendent på tronen.¹⁵ Den första delen av talet är förnuftigt argumenterande, där hänsyn tas till rikets bästa (pron. "wy"), den andra delen är känslomässigt laddad, där samtliga tänkbara (mot)argument från jarlens sida sveps undan (pron. "iak").

Jarlen tilltalas av Joar Blå genomgående "du". När Birger svarar Joar vänder han sig inte direkt till honom, utan adresserar den tänkta gruppen, v.193: vilin i, v.194: i maghen och v.200: j hawin. Författaren har medvetet använt pronomen som effektfulla och dramatiserande stilmedel. Han bygger upp Joars auktoritet i den berättande passagen, och fullföljer den retoriska konstruktionen med hjälp av pronomen, "iak", "wy" och "iak". Det är inte otänkbart att krönikören haft *Håkonarsagan* som "faktabank" till JB-e. Sagan talar om olika grupper inbördes strider, och den saknar tids- och ortangivelser.

Författaren har strukturerat hela episoden kring konfrontationen mellan Birger jarl och Joar Blå och episoden är en blandning av fakta och fiktion. Dess stomme är historiska fakta, dess utformning fiktion. Tids- och ortangivelser avviker från krönikörens normala skrivsätt, och textens Joar är endast sannolik som fiktiv figur. Den auktoritet och ställning som Joar har i krönikan är endast jämförbar med Snorre Sturlassons *Torgny Lagman*. Både Torgny och Joar agerar på egen hand, som representanter för grupper, i opposition mot "makten", och båda driver med hot sin vilja igenom. Det är f.ö. otänkbart ett

¹⁵RHETORICA AD HERENNIIUM: (Cicero) AD C: HERENNIIUM De ratione dicendi (Rhetorica ad Herennium) with an english translation by HARRY CAPLAN London 1964. sid. 157f.

kungaval skulle skett i Sverige medan jarlen och den svenska krigshären var i ledning.

Som retoriskt verkkningsmedel, som persuasio, kan i denna episod replikskiftet jämföras med ögonvittnesskildring, så till vida att författaren övertygar med det han hört, i stället för det han sett, eftersom det inte är möjligt, att en författare under första delen av 1300-talet så i detalj kunnat referera ett replikskifte från 1250.

Två kungaval, strukturerade på likartat sätt, omtalas i EK, 1) valet av Valdemar Birgersson år 1250, och 2) valet av Magnus Eriksson år 1319.¹⁶ Vid det senare valet utfärdades också det s.k. *Frihetsbrevet*,¹⁷ och i samband med detta brev måste sättas den stadga om kungaval som tillämpats vid detta år.¹⁸

Det är i ljuset av valet 1319 och den valstadga som utfärdas i samband därmed som JB-e skall läsas. Det finns överensstämmelser mellan de båda kungavalsepisoderna som måste uppmärksammas, trots att de fiktiva element, som dominerar JB-e, saknas i den senare.

Valepisoden 1319 är i EK tids- och orsbestämd till: "Um midsomaren" och "morating". "En riker herre en dughande man" och drotsen, Mats Kettilmundsson är de båda talarna. Sedan fyra bönder från varje härad samti, håller den förste av de båda talarna ett långt tal, till vilket krönikören möjligen haft valstadgan som förlaga. Därefter följer Mats Kettilmundssons känsloladdade tal. Båda talar som representanter för en grupp, i "vi"-form, och ett par av de repliker som finns i JB-e, kan vara "hämtade" från valepisoden 1319.¹⁹

¹⁶Ytterligare tre kungaval sker under den period som EK omfattar. Två av dem, valet av Birger Magnusson i Skänninge år 1284 och av Magnus Birgersson i Fagradal, Västergötland år 1304 omnämns inte i EK. När Magnus "Ladulås" år 1275 välj till kung vid Mora sten, klarar krönikören av att beskriva det valet på två verser: "tha waldo the widh Morasteen / konung Magnus hans yngre brodher" (vv. 955-56).

¹⁷Sten Carlsson - Jerker Rosén, SVERIGES HISTORIA del I, Stockholm 1983, sid. 155: "Folkungaregenternas försök att kringgå valprincipen genom att låta välja sina söner redan under sin egen livstid bemöttes när det i den nämnda valstadgan i nästan polemisk form framhölls, att "nu är till konungariket i Sverige konung väljande och ej ärvande".

¹⁸Ibid. sid. 154.

¹⁹Joar Blå: "Thy vildum wy honom rikit giffua / vi hopum at han skal lenger liffua". (vv. 185-86)

Mats Kettilmundson: "gud giwi honom helso ok langt liiff / Ok late han lenge mz oss liffwa". (vv. 4497-98)

Birger jarl: "jak veyt i maghen ey konung ombära". (v. 194)

Mats Kettilmundson: "wy maghom ey lenger konung vmbära".(v. 4490)

Händelserna i juli 1319 förklarar den funktion JB-e har i krönikan. Krönikan är anpassad efter 1320/30-talets rådande politisk situation och Joar Blå fyller en viktig roll i det politiska spelet.

Med Joars kraftfulla agerande arkaiseras valstadgan från år 1319 och en "politisk" grupp ges av hävd full rätt att efter eget gottfinande välja konung.

Och Magnus Erikssons förmyndarregering behövde sannerligen all propganda den kunde få, en förmyndarregering som jagat den regerande kungen ur riket, fängslat tronföljaren, valt en treåring till ny kung och året därefter avrättat den "legitime" tronföljaren.